

वक्रोक्ति पंचविशी.

अर्थात्

शिवपार्वतच्या

वक्रोक्तिपूर्ण

उक्ति प्रत्युक्तिरूप पंचत्रिस श्लोकांचें

लघुकाव्य

गोविंद बळवंत आणेराव बी. ए. एल. एल. बी.

दरबार कोर्ट जज, देवास २.

विरचित

त्यांनींच केलेल्या टीके

त्यांनीं

जळगांव पूर्व खानपरा

येथें

नारायण नरसिंह फडणीस

यांच्या

'बाबजी इलेक्ट्रिक प्रेस

छापखान्यांत छापून

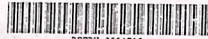
देवास-२ माळवा

येथें प्रसिद्ध केलें.

१९३२

[सर्व हक्क राखून ठेविले आहेत.]

किंमत ४ आणे.

REFBK-0004712

REFBK-0004712

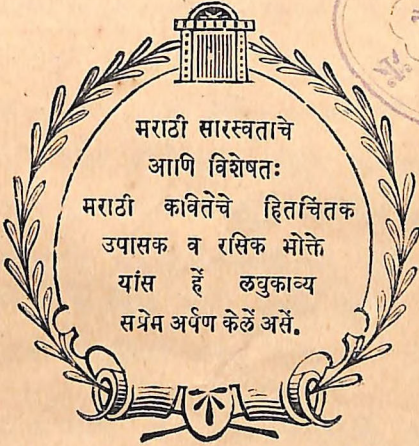
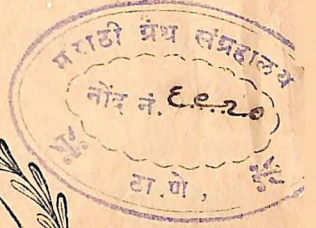
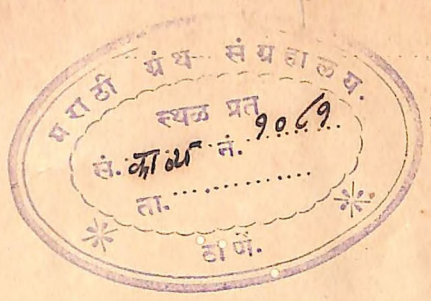
मंगलमाला संग्रहालय

स्युज प्रत

सं. क्रमांक : १०६१

ता. ९-१२-३३

वा. नं.

काचिचे दोन शब्द.

संस्कृतांत वक्रोक्तिचीं अनेक काव्ये आहेत. तसेंच वक्रो-
क्तीचीं अनेक सुभाषितेही आहेत. परंतु मराठींत अशी काव्यरचना
वहुत करून मुळांच पाहण्यांत येत नाही, त्या कारणानें मराठींत
एक नवीन प्रकार ह्मणून शिवपार्वती संवादात्मक एक अष्टक कर-
ण्याची प्रथम इच्छा उत्पन्न झाली. त्यावरून काव्य करणें सुख
केले. आठ श्लोक झाले. दहा झाले. व श्लोकांची संख्या वाढत
वाढत पंचवीस पर्यंत पोहोचली. ह्मणून काव्यास “वक्रोक्ति
पंचविशी” असें नांव देऊन तें समाप्त करण्यांत आलें. मराठींत
हा काव्यरचनाप्रकार नवीन असल्यानें तो रसिक व सहृदय
काव्यप्रेमी जनास आवडेल अशी आशा आहे. ती कोठपर्यंत
सफल होते हें परिणामावरून कळून येईल.

आमच्या काव्याची एक माला गुंफण्याचें योजिलें आहे.
तिचें हें प्रथम पुस्तक आहे. आमचे परम मित्र वैकुंठवासी रा. शेठ
मंगळदास गिरधरदास पारेख ह्यांच्या स्मरणार्थ ह्या मालेस
“मंगळमाला” असें नांव दिलें आहे.

देवास र
सन १९३२
१४ जानेवारी
मकरसंक्रांति

कावि

गोविंद बळवंत आणेराव

[~~XXXXXXXXXXXXXXXXXXXX~~]

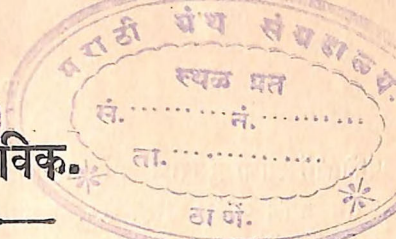
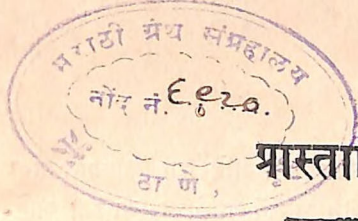
हल्लीं वस्ती-देवास.दूरवाजा

उज्जेन. ८१

माला

श्लोकांची सूची.

कांते कां करिशी	....	१३	तुह्मीं कां धरिता वदा	...	२०
कांते कां बहुधा	....	१४	तुह्मीं कां शिरि....	....	२३
कांते कोप	....	१२	तुह्मी नित्य	....	२२
कांते मान	....	१९	तूं पंचानन	....	१६
कांते वाद	....	९	तूं सोडा	....	८
कां भूयस्तर	....	१७	तूं हा राग	...	४
कामाचा	....	६	नेत्री	... ..	२५
कांहीं	....	१०	माझें इष्ट	...	५
केवीं मस्तकीं	...	२१	माझें हें तमन	...	३
केवी ही	....	११	माझें हें मन	....	२
गोविंद	....	२६	रामा कां	....	१५
तुझें इष्ट	....	७	लागे...	...	१
तुह्मी कां धरितां फणी	...	२४	हा गे	...	१८

प्रास्ताविक.

वक्रोक्ति हा साहित्यशास्त्रांत एक अलंकार आहे. तो असा कीं वक्ता आपलें वाक्य अमुक एका अर्थानें बोलतो. श्रोता त्याच वाक्याचा दुसरा अर्थ करून त्यास अडवितो. अर्थात् ह्या अलंकारांत वक्त्यांचें बोलणें असें असलें पाहिजे कीं त्याचे दोन अर्थ होतील. ह्मणजे ह्या अलंकारांत श्लेष असला पाहिजे. तो नसल्यास हा अलंकार होऊं शकत नाहीं. श्लेष दोन प्रकारचा असतो. एक शब्दश्लेष व दुसरा अर्थश्लेष. शब्दश्लेषांत तेंच शब्द असावे लागतात व ते शब्द बदलल्यास तो श्लेष साधत नाहीं. अर्थश्लेषांत शब्द बदलतां येतात व शब्द बदलल्यासही अर्थहानि होत नाहीं. या काव्यांत प्रायः शब्दश्लेषच घेतलेला आहे. शब्दश्लेषही दोन प्रकारचा असतो एक अभंगश्लेष व दुसरा सभंगश्लेष. जसें “सैधव” शब्दाचे दोन अर्थ होतात, एक ‘मीठ’ व दुसरा ‘घोडा.’ आतां समजा कीं कोणी मनुष्य भोजनास बसला त्याला मीठ पाहिजे, तेव्हां त्यानें ‘सैधव आणा’ असें ह्मटलें असतां दुसरा त्यास ह्मणतो कीं “येथें घोडा कशाला पाहिजे ?” ह्या ठिकाणीं अभंग श्लेष झाला. सभंग-श्लेषांत अक्षरें तर तींच असतात परंतु त्याच अक्षरांची दोन वेळ वेगळीं पदें घेऊन दोन भिन्न अर्थ केलेले असतात. जसें दमयंतीचें मन नलावर जाऊन तिची प्रकृति अस्वस्थ झाली असतां तिच्या सखीनें तिला विचारलें कीं “तुला काय झालें आहे ? तुला कोणतें औषध देऊं ?” तेव्हां दमयंती ह्मणते “न लगे औषध मजला ” अर्थात् न + लगे + औषध + मजला अर्शा पदें घेऊन मला कांहींच औषध नको असा एक अर्थ होतो, आणि नल + गे + औषध + मजला अर्शा पदें घेऊन, अगे मला नल हेंच औषध आहे, असा दुसरा अर्थ निघतो, त्यामुळे यथें सभंगश्लेष झाला.

ह्या काव्यांत शंकर पार्वतीचीं प्रश्नोत्तरें आहेत व त्यांत वक्रोक्ति साधली आहे. शंकरानें किंवा पार्वतीनें एका अर्थानें वाक्य ह्मटलें आहे. तेथें इतरानें

वक्रोक्तानें त्याचा दुसराच अर्थ करून विनोद केला आहे. ह्या काव्यांत प्रायः
समंग आणि अभंग दोन्ही श्लेषांचा उपयोग करून वक्रोक्ति साधली आहे.
क्वचित् अर्थश्लेषही अगळ आहे. ह्या प्रकारचीं काव्यें संस्कृतांत आहेत; परंतु
तसें काव्य मराठींत आजपर्यंत कोठें झालेलें पाहिलें नाहीं. त्यामुळें अशा
काव्याचा मराठींतही प्रचार व्हावा ह्याणून हें काव्य आम्हीं एक नवीन तऱ्हा
दाखविण्याच्या इच्छेनें मुद्दाम रचिलें आहे. तें रसिक जनांस आवडेल अशी
आशा आहे.

आपला नम्र

देवास

गोविंद बलवंत आणेराव

दरबार कोर्ट जज.

वक्रोक्तिपंचविशी.

श्लोक

लागे छंद मला तुझा अति, नसे तो पुरुषांचा नग ॥
येथें पर्वत कोण हो ह्यणतसे, मी भाव सांगे स्वग ॥
सांगा तो किति शेर वा मण, अशा वक्रोक्तिनें जिंकिली ॥
भर्त्याच्या गिरिसंभवा झडकरी, श्री देउ तूहां भली ॥१॥

टीका:- पार्वती शिवास ह्यणते- मला तुमचा फार छंद लागला आहे. छंद-नाद आणि स्त्रियांचा अलंकार. दुसरा अर्थ घेऊन शंकर ह्यणतात-तो (छंद) पुरुषांचा नग (अलंकार) नाही. (छंद तर स्त्रिया घालतात मी जर छंदच घातला नाही तर मग माझा छंद तुला कसा लागला-बोचला) नग-अलंकार आणि पर्वत दुसरा अर्थ घेऊन पार्वती ह्यणते-येथें पर्वताविषयी कोण बोलते ? मी तर माझ्या मनातील तुमच्यावरचा भाव (स्नेह) सांगतें. भाव-स्नेह आणि बाजारांतील भाव; दुसरा अर्थ घेऊन शंकर ह्यणतात-तुझी जर भाव सांगता तर मग तो किति शेर किंवा मण आहे तें सांगा. अशा शंकराच्या वक्रोक्तिनें वांकड्या वचनानें जिंकिली गेलेली पार्वती (गिरिसंभवा) तुझास सत्वर लक्ष्मी देवो. हा श्लोक भंगलाचरणरूप आहे. वृत्त-शा. वि.

श्लोक

माझे हें मन लागलें चरणिं कां तूझ्या, रणातें अशी ।
कांहीं कारण लेशमात्र नसतां माझ्यासि कां इच्छिशी ? ।
युद्धा मी वदलें प्रभो न, तव पादासीच मी बोललें ।
दासी तूं न सखी, वदूनि गिरिशें भार्येप्रतीं जिंकिलें ॥२॥

टीका:- पार्वती शिवास ह्मणते- माझे हें मन तुझ्या चरणीं-पायावर लागलें आहे. शंकर ह्या वाक्याच्या पदांचा छेद करून दुसरा अर्थ करून विचारतात. कांहींच कारण नसतां माझ्याशीं रणास-युद्धास-तूं कां इच्छितेस ? शंकरानें- माझे हें मन लागलेंच + रणिं + कीं + तूझ्या-अशीं पदें करून अर्थ फिरविला. पार्वती ह्मणते- हे प्रभो मी युद्धाबद्दल बोललें नाहीं. मी तुमच्या पादा-पाया-बद्दल बोललें. आणि हांच पदें घेऊन 'मी तुमची दासीच (पा-ह्मणजे निश्चयानें) बोललें ' असा अर्थ करून शंकर पार्वतीस ह्मणतात- तूं माझी दासी नाहींस परंतु तूं माझी सखी आहेस, असें ह्मणून शंकरानें पार्वतीस जिंकिलें.

श्लोक

माझे हें नमन प्रभो तव पदीं, कां नाहिं तूझे मन ।

माझ्या ह्या चरणीं वद प्रियतमे तूं सांग तत्कारण ।

ऐसें नाहिं नतीस मी ह्मणतसे, तूं तीस नाहीं तरी ।

पन्नासा ह्मण, पार्वतीस शिव तो जिंकी अशा उत्तरीं ॥३॥

टीका:- पार्वती- हे प्रभो तुमच्या चरणीं माझे हें नमन ह्मणजे प्रणिपात आहे. नमन त्याची न + मन अशीं पदें घेऊन, शंकर- तुझे मन माझ्या चरणीं कां नाहीं ह्याचें कारण सांग. पार्वती- मी असें नाहीं ह्मणत. मी नतीस ह्मणजे प्रणिपातास ह्मणते. नतीस ह्याची न + तीस अशीं पदें घेऊन शंकर- तूं तीस (संख्या) ह्मणत नाहींस तर पन्नास ह्मण. अशा उत्तरानें शंकर पार्वतीस जिंकितो.

श्लोक

तूं हा राग मनीं न धारण करीं, घालूं नको हार तो ।

जातानांच किमर्थ; वाइट न कोपशीं धरू बोडतो ।

सांगा वाइट कोण, पाशीं धरिला कोणास मी हो असे ।

बोलोनीं वचनीं शिवा झडकरी भर्त्यास जिंकीतसे ॥४॥

टीका:- शंकर पार्वतीस ह्यणतात-- तूं हा राग मनीं धारण करूं नकोस. तूं + हारा + गमनीं अशीं पदें घेऊन पार्वती-- मी हार घालूं नको आणि तोही जातांनाच असें कां ? शंकर-- वाईट असा जो कोण खाला तूं धरूं नको असें मी ह्यणतो. वाईट + नको + पारशी + धरूं अशीं पदें घेऊन पार्वती-- वाईट असा कोण आहे तो सांगा आणि मी कोणास जवळ धरिलें आहे तेंही सांगा असें ह्यणून शंकरास जिंकिलें.

श्लोक

माझे इष्ट तुझी कराल, वद मी विक्राळ कीं शर्मदे
तैसें नाहिंच ईहित प्रियतमा मी साधण्यातें वदे ।
मी भर्ता तव सांग तूं झडकरी तूझे सहा इष्ट जे ।

ऐसें बोलुनि शंकर प्रियतमे जिंकी झणीं अद्रिजे ॥५॥

टीका:- पार्वती-- तुम्ही माझे इष्ट (वांच्छित) कराल काय ? शंकर-- कराल म्हणजे भयंकर असा अर्थ घेऊन- तुझी कराल (भयंकर) माझे इष्ट (आवडते) आहांत असा अर्थ घेऊन शंकर-- हे शर्मदे मी काय विक्राळ आहे असा प्रश्न करतात. पार्वती-- मी तसें नाहीं ह्यणत मी तुझ्यास माझे इच्छित साधण्याबद्दल बोलतें. साधण्यातें याचा सा (सहा) + धण्यातें अशीं पदें घेऊन शंकर-- 'मी सहा ईहित धण्यातें वदे' असा अर्थ करून ह्यणतात मी तुझा भर्ता (धनी) आहे. तुझे सहा इष्ट कोणते ते मला सांग असें बोलून शंकरानें पार्वतीस सत्वर जिंकिलें.

श्लोक

कामाचा कारिणी विनाश वद कां, मी कोणत्या नाशिलें ।
कामातें; मदन प्रभो प्रियतमा मी जाण कीं बोलिलें ।
नाहीं तूं मद बोलशीं मग तुझ्या गे काय चित्तीं असे ।

ऐसें बोलुनि पार्वतीस शिव कीं वाणींत जिंकीतसे ॥६॥

टीका:- पार्वती-- तुम्ही कामाचा कां नाश करतां काम= कामदेव आणि कार्य; दुसरा अर्थ घेऊन शंकर-- मी कोणत्या कामाचा (कार्याचा) नाश केला. पार्वती-- मी (कार्य ह्मणत नाहीं पण) मदनान्नदल बोलते. मदन= कामदेव, आणि मद + न. मदन शब्दाचा पदच्छेद करून शंकर-- तूं मद ह्मणत नाहीं तर मग तुझ्या मनांत काय आहे तें सांग. असें ह्मणून शंकरानें पार्वतीस जिंकिलें.

श्लोक

तुझे इष्ट करीन मी, प्रिय तुम्ही नाहीं गजांचे पती ।

नागेंद्रा ह्मणतो न, इष्ट करणा तूंते ह्मणे मी सती ।

सांगा कीं बव बालव प्रभु मला तें कोणतें सत्वरिं ।

ऐसें बोलुनि पार्वती झडकरी जिंकीं शिवा उत्तरीं ॥७॥

टीका:- शंकर-- मी तुझे इच्छित करीन, करीन= करि + इन अशीं पदे घेऊन व हत्तीचा पति असा अर्थ करून पार्वती-- हे प्रिय तुम्ही गजांचे पति नाहीत. शंकर-- मी हत्तीच्या पतिबद्दल बोलत नाहीं परंतु तुझे इच्छित करण्याबद्दल बोलतो. करणा= करण्यास, आणि 'करण, ह्याची द्वितीया; करण= पंचांगातील बव बालव वगैरे. दुसरा अर्थ घेऊन पार्वती-- हे प्रभो, मग सांगा तुम्हांस कोणतें करण इष्ट आहे, बव बालव किंवा दुसरे कोणते तरी, असें ह्मणून पार्वतीनें शंकरास जिंकिलें.

श्लोक

तूं सोडीं कलहा, कल प्रियतमा मी कोणता घेतला
कांते विग्रह सोड, सांग धरिलें मी कोणत्या पक्षिला ।

सोडीं तूं कलितें, प्रिया धरियली मी कोणती हो कळी

चाफ्याची जुडची असें वदुनिया दुर्गा शिवा आकळी ॥८॥

टीका:- शंकर- तूं कलहा- वादविवादास सोड. कल + हा अशीं पदें घेवून पार्वती- हे प्रिया मी कोणता कल घरला आहे. शंकर- विग्रह-भांडण सोड. वि + ग्रह अशीं पदें घेऊन वि= पक्षी;ग्रह= घरणें असा अर्थ करून मी कोणत्या पक्ष्याला धरिलें आहे असें पार्वती ह्मणते. शंकर- तूं कलितें-भांडणास- सोड. कळी म्हणजे फुलाची कळी असा अर्थ घेऊन पार्वती- मी कोणती कळी धरिली आहे, चाण्याची किंवा जुडची? असें ह्मणून शिवास चिरुत्तर केलें.

श्लोक

कांते वाद न तूं करीं, कवण हो मी वाजवूं वाद्य तें
तूं सोडीं कलहास, मी मधुरशा हास्यास कीं सोडितें ।
वादास ल्यज तूं, वदा कवण तो दास ल्यजू मी जया
ऐशा कीं वचनें उमा मिळविते शंभूवरी ही जया ॥९॥

टीका:- शंकर- हे कांते तूं वाद नको करूं, कांते + वादन + तूं + करी अशीं पदें घेऊन पार्वती- मी कोणतें वाद्य वाजवूं. शंकर- तूं कलहास (भांडणास) सोड. कल + हास अशीं पदें घेऊन, पार्वती- मी मधुर (कल) हास्य (हास) सोडिते. शंकर- तूं वाद सोड. वा + दास + ल्यज + तूं अशीं पदें करून पार्वती- मी कोणता दास (सेवक) सोडूं. अशा वचनानें उमा शंकरावर जय मिळविते.

श्लोक

कां हीं ठेविशि मस्तकीं शशिकला, ही मस्त आहे कशी
नाहीं हो वदतें शिरा, वद शिरूं कोठे प्रिये तूं मशीं ।
शिर्षीं जो द्विजराज त्या पुसत मी, पक्षाद्र कोठें शिरीं
ऐसें बोलुनि पार्वतीस शिव तो जिंकीतसे सत्वरें ॥१०॥

टीका:- पार्वती- ही चंद्राची कला तुम्ही मस्तकावर कां ठेविली आहे.

मस्त + कीं अशीं पदें घेऊन शंकर-- चंद्रकला मस्त कशा रीतीने आहे.
 पार्वती- तसें नाही मी शिरा (मस्तकास) म्हणते. शिरा= प्रवेश करा असा
 अर्थ घेऊन शंकर- प्रिये तूं मला सांग कीं मी कोठें शिरूं (प्रवेश करूं)
 पार्वती- तुमच्या मस्तकावर जो द्विजराज [चंद्र] आहे त्यावद्दल मी विचारतें.
 द्विज= पक्षी असा अर्थ घेऊन शंकर- माझ्या डोक्यावर पक्ष्यांचा राजा
 कोठें आहे असें म्हणून शंकरानें पार्वतीस जिंकिलें.

श्लोक

केवीं ही रमणीं शिरीं तव, पहा कोठें असें मच्छिरीं
 हीरा आणि मणी तसा, पुसत मी नारी वदा सत्वरिं ।
 नारी तूंच खरी विचार मजला, मी रासभी काय कीं
 ऐसें बोलुनि पार्वती रुसत ती झाली जगन्नायकीं ॥११॥

टीका:- पार्वती- ही तुमच्या शिरावर स्त्री (रमणी) कोठली ? हीर +
 मणी अशीं पदें करून शंकर- पहा माझ्या डोक्यावर हीरा व मणी कोठें
 आहे. पार्वती- मी स्त्री (कर्ता) विचारतें, अर्थात् स्त्री अशी मी विचारतें
 असा अर्थ करून शंकर- तूं खरोखर स्त्रीच आहेस मला विचार. खरी=गाढवी
 असा अर्थ घेऊन पार्वती- मी काय रासभी आहे. असें म्हणून ती शंकरावर
 रुसती झाली.

श्लोक

कांते कोप नको करूं, वद कुठें रागीट तें कोकरूं
 ऐसें कोण ह्मणे ? कठोरचि न कोपातें प्रिये तूं करूं ।
 पातें उग्रचि कोण हो करितसे सांगा, वदूनी असें
 वक्रोक्तींत उमा प्रियतमा शर्वास जिंकीतसे ॥१२॥

टीका:- शंकर- हे प्रिये तूं कोप [क्रोध] नको करूं. कोपन [रागीट]
 + कोकरूं अशीं पदें घेऊन पार्वती- रागीट कोकरूं कोठें आहे ते सांगा
 शंकर- असें कोण म्हणते, प्रिये तूं कठोर कोपास करूं नको (असें मी

म्हणतो). कठोरचि + नको + पाते + कळू अशी पदें घेऊन पार्वती-- उग्र (कठोर पाते कोण करित आहे. असें म्हणून पार्वती वक्रोक्तीत शंकरास जिंकिते.

श्लोक

कांते कां करिशी विरोध इतका, हस्ती कुठें तो असें
ज्यासी मी करिते विरोध, वदतो हट्टास सोडी असें ।

कोठें आपण येथ हो, प्रियतमे हा मी पुढेंची असें

ऐसें बोलुनि कुंठितोत्तर उमे श्रीकंठ निर्मातसे ॥१३॥

टीका:- शंकर- कांते तूं इतका विरोध कां करतेस. करिशी= करतेस; हत्तीशीं, दुसरा अर्थ घेऊन पार्वती- तो हत्ती कोठें आहे ज्याशी मी विरोध करिते. शंकर- तूं हट्ट धरला आहेस तो सोड असें मी म्हणतो. हट्ट=दुराग्रह, आणि वाजार, हाट. दुसरा अर्थ घेऊन पार्वती- येथें वाजार (आपण) कोठें आहे. आपण= तुम्ही असा अर्थ घेऊन शंकर- मी हा तुझ्यापुढेंच आहे. असें म्हणून शंकर पार्वतीस निरुत्तर करतात.

श्लोक

कांते कां बहुधा रणा करिशी तू, मी धारणेतें करी
केव्हां, वाम न होइ, ठेंगणि कशी मी होउ सांगा तरी ।

सोडी तूं निज वामता, स्वमत मी सोडूं वदा कोणतें

ऐसें बोलुनि पार्वती झडकरी श्रीशंभुला जिंकिते ॥१४॥

टीका:- कांते तूं बहु प्रकारचा कलह (रण) कां करतेस. बहु + धारणा अशी पदें करुन पार्वती- मी धारणा केव्हां करिते. शंकर- तूं वाम= प्रति-कूल, वक्र होऊं नको. वामन असें एक पद घेऊन पार्वती- मी वामन ठेंगणी कशी होऊ. शंकर- तूं आपली वामता= वक्रता सोडून दे. वा + मता अशी पदें घेऊन पार्वती- मी कोणतें माझें मत सोडूं तें सांगा. ऐसें बोलून पार्वती शंकरास जिंकिते.

श्लोक

रामा कां स्मरसी सदैव, दयिते योग्यास न स्त्रीस्मृती
मी हो दाशरथी ह्यणे, कवण गे तो दाश जो कीं रथी ।
कौशल्यात्मज मी वदे, जगतिं गे तो कोण शल्यात्मज
ऐसें बोलुनि जिंकितो प्रियतमे श्रीकंठ तो कीं अज ॥१५॥

टीका:- पार्वती- तुम्ही रामाचें नित्य स्मरण कां करितां रामा= रामाला आणि स्त्री. दुसरा अर्थ घेऊन शंकर- मी योगी आहे. योगी स्त्रीचें स्मरण करित नसतात. पार्वती- मी दाशरथी रामाबद्दल बोलते. दाश + रथी अशीं पदें घेऊन शंकर-- रथी असा दाश (धांवर) कोणता आहे. पार्वती-- मी कौशल्याच्या मुलाबद्दल बोलते. कौ + शल्यात्मज अशीं पदें घेऊन शंकर- पृथ्वावर (कौ) शल्याचा कोणता पुत्र आहे. असें ह्याणून जन्ममरण रहित शंकरानें पार्वतीस जिंकिलें.

श्लोक

तू पंचाननमूर्ति कां धरिशि ही, मी सिंह कोठें धरी
मी हो बाणमुखास कीं ह्यणतसे, तो बाण कोठें तरी ।
नाहीं हो लपनावलीस ह्यणते, कोठें बली जो लपे
ऐशा कीं वचनें निबद्ध गिरिजा, केली असें भूपते ॥१६॥

टीका:- तुम्ही हें पांचमुखाचें स्वरूप कां धारण केलें आहे. पंचानन= पांच मुखें, व सिंह. शंकर दुसरा अर्थ घेऊन ह्यणतात- मी सिंहास कोठें धरलें आहे. पार्वती- मी पांच (बाण) मुखासंबंधी बोलते. बाण= पांच व बाणासुर किंवा शर. दुसरा अर्थ घेऊन शंकर- तो बाण कोठें आहे. पार्वती- असें नाहीं. मी मुख्याच्या पंक्तीसंबंधानें बोलते. लपन + आवलि= मुखांची पंक्ती लप + ना + बलीस अशीं पदें करून शंकर ' मी बलीस लपू नको असें ह्यणतें,' असा अर्थ घेऊन ह्यणतात तो बली कोठें आहे जो लपतो, असें ह्याणून शंकरानें पार्वतीस बद्ध केलें. व वचें ऐक्य आहे.

श्लोक

कां भूयस्तरवारि मस्तकिं तुझ्या, कोठे शिरीं खड्ग तें
 नाहीं हो अमृतास मी ह्मणतसे, चंद्रांत तें राहतें ।
 मी हो जीवन कीं वदे, वद मला वांचूं नये कोण तो
 ऐशा वक्रवचें सदाशिव झणीं दुर्गेप्रती जिंकितो ॥१७॥

टीका:- पार्वती- तुमच्या मस्तकीं पुष्कळ (भूयस्तर) जल (वारि)
 कां आहे. भूयः + तरवारि अशी पदं घेऊन शंकर- माझ्या शिरावर पुष्कळ
 खड्ग (तरवारि) कोठें आहेत. पार्वती- नाहीं हो मी तरवार ह्मणत नाहीं
 मी पाणी (अमृत) ह्मणते. अमृत= सुधा असा अर्थ घेऊन शंकर- अमृत
 तर चंद्रांत राहतें. पार्वती- मी जीवना (पाण्या) बद्दल बोलतें. जीव + न
 अशी पदं घेऊन शंकर- कोण वांचू नये, कोण जीवंत राहू नये ते सांग.
 अशा वक्रोक्तीनें शंकरानें पार्वतीस जिंकिलें.

श्लोक

हा गे विग्रह सोड, अर्ध तनुतें सोडूं तुझ्या मी कशी
 कांते काय ह्मणे न मी, प्रियतमा तें तूंच कीं जाणशी ।
 आतां गे लज मस्करी, वद मला तो भिक्षु कोठें असे
 दुर्गावक्रवचें निबद्धचि अशा श्रीकंठ तो होतसे ॥१८॥

टीका:- शंकर पार्वतीस- तूं विग्रह (भांडण) सोडः विग्रह= भांडण
 आणि शरीर. पार्वती दुसरा अर्थ घेऊन- मी शरीरास अर्थात् तुमच्या अर्ध
 नारीनटेश्वररूप शरीरास कसें सोडूं. शंकर- हे कांते मी काय ह्मणो शरीरा-
 बद्दल बोलत नाहीं. (कांते + काय + ह्मणे + न + मी). पार्वती- तींच पदें
 दुसऱ्या प्रकारानें ह्मणो कांते + काय + ह्मणेन + मी अशी घेऊन- हे कांते
 मी काय म्हणोन वरें असा अर्थ करून- तुम्ही काय म्हणाल तें तुम्हासच
 माहीत, तें मला कसें समजणार. शंकर- आतां ही मस्करी (थड्या) सोड.

मस्करी= थट्टा आणि मिथु. दुसरा अर्थ घेऊन पार्वती-- तो भिक्षु कोठें आहे. अशा पार्वतीच्या वक्र वचनाने शंकर बद्ध झाले.

श्लोक

काते मान धरूं नको, कवण तो मी मान ज्यांची धरी
येतो राग तुला प्रिये, दयित मी गाना न जाणे परी ।
वाणी वक्र कशास गे, वद वणिक् कोठें असे वांकडा
ऐशा कीं वचनें उमा निज धवा निर्मातसे वाग्जडा ॥१९॥

टीका:- शंकर पार्वतीस- हे प्रिये तूं मान [क्रोध] धरूं नको. पार्वती- मान= ग्रीवा असा अर्थ घेऊन-- मी कोणाची मान धरली आहे? शंकर-तुला राग= क्रोध येतो आहे. राग= गायनांतील राग असा अर्थ घेऊन पार्वती- परंतु मी गायन जाणत नाही मग मला राग कोठून येईल. शंकर- तुला राग नाही तर मग हें असें वाकडें भाषण (वाणी) कां करितेस. वाणी= वैश्य असा अर्थ घेऊन पार्वती- वांकडा वैश्य कोठें आहे ते सांगा, असें म्हणून पार्वती शंकरास वाणीमध्ये कुंठित करते.

श्लोक

तुझीं कां धरितां वदा नरकपाला, मी यमा ना धरी
योगी तूझि महा, यमा न धरितां हें केवि होई तरी ।
मी योगास न बोलतो, तरि वदा तें कोणतें आसन
श्रीकंठास असें निबद्ध करिते हें पार्वती भाषण ॥२०॥

टीका:- तुझी मनुष्याची खोपरी कां धरितां (नर + कपाला). नरक + पाला अशीं पदे घेऊन शंकर-- नरकपाल म्ह. यमराजास मी धरित नाहीं. पार्वती-- यम= योगांतील यम नियम असा अर्थ घेऊन-- तुम्ही महायोगी असून यमधारण करित नाहीं हें कसें होईल. शंकर-- मी योगाबद्दल बोलत नाहीं. (योगास + न) पार्वती-- योग न आसन अशीं पदे घेऊन-- तर मग सांगा कोणतें योगासन सांगता तें. असें बोलून पार्वतीने शंकरास वचन बद्ध केलें.

केवीं मस्तकिं जीवन प्रभु, असें चैतन्य शीर्षांत कीं
पाणी मी ह्यणते प्रभो; कर कुठें आहेत गें मस्तकीं ।
मी हो बोलत वारितें, कवण तो बोलून ज्या वारिसी
जिंकी ह्या वचनें गिरीश दयिता जी अद्रिकन्या तिसी ॥२१॥

टीका:- पार्वती-- शंकरास हे प्रभो, तुमच्या डोक्याकर हें पाणी (जीवन)
कोठून आलें. जीव + न अर्शा पदें घेऊन शंकर-- तुमच्या डोक्यांत जीव कां
नाहीं असा अर्थ करून उत्तर देतात, “डोक्यांत चैतन्य (जीव) आहेच.”
पार्वती-- हे प्रभो, मी पाण्याबद्दल बोलते. पाणी ह्यणजे हात असा अर्थ घेऊन
शंकर-- माझ्या डोक्यावर हात कोठे आहे. पार्वती-- अहां, मी वारि (पाणी)
त्रिषयी बोलते. शंकर-- मी बोलतांना वारिते = निवारण करिते, असा अर्थ
करून, असा कोण आहे ज्यास तूं बोलून वारितेस (निवारण करितेस)
अशा वचनानें शंकरानें पार्वतीस जिंकिलें.

तूह्नी नित्य कसे दिगंबर शिवा, आकाश आणि दिशा
कैसें कोण शिवेल, मी वसन कीं बोलें, न राहूं कसा ।
ऐसें नाहिं पटास मी ह्यणतसे, शारीपटकीडन

इच्छी त्वन्मन, जिंकितें गिरिसुते हें शंभुचें भाषण ॥२२॥

टीका:- पार्वती-- हे शंकरा तुम्हां नग्न [दिगंबर] कां असतां ? दिग् +
अंबर असा द्वंद्व समास घेऊन व शिवा ह्याचा स्पर्श किंवा शिवणें असा अर्थ
करून शंकर-- आकाश आणि दिशा ह्यांस कसें कोण शिवूं शकेल; पार्वती--
मी वस्त्रा (वसन) बद्दल बोलते. वस + न अर्शा पदें घेऊन शंकर-- मी कां
राहूं नको ? पार्वती-- असें नाहीं मी पटा (वस्त्रा) बद्दल बोलते. पट = सोंग-
व्याचा पट असा अर्थ करून शंकर-- तुझे मनांत सोंगव्या खेळण्याचें आलें
आहे काय ? असें म्हणून शंकरानें पार्वतीस जिंकिलें.

श्लोक

तूह्नी कां शिरिं धोतरा धरितसा; कोठें शिरीं धोतर
 बोले मी कनका, सुवर्ण वद तें कोठें शिरीं सत्वर ।
 मी बोले सुमनास कां, वद असे गे कोणता देव तो
 ऐशा ह्या वचनें गिरीश गिरिजा भार्येप्रती जिंकितो ॥२३॥

टीका:- पार्वती शंकरास- तुम्ही डोक्यावर धोतऱ्याचें फुलास कां धारण करितां ? शंकरास धोतऱ्याचें फूल फार प्रिय आहे हे प्रासिद्धच आहे. धोतरा= नेसण्याच्या धोतरास असा अर्थ करून शंकर- माझ्या डोक्यावर धोतर कोठें आहे. पार्वती- मी कनका (धोतऱ्या) बद्दल बोलते. कनक= सोनें असा अर्थ करून शंकर- लौकर सांग माझ्या डोक्यावर सोनें [सुवर्ण] कोठें आहे. पार्वती- मी सुमनासबंधानें बोलते. अर्थात् मी कनक (धोतऱ्याचे) फुलाबद्दल बोलते. सुमन= देव असा अर्थ करून शंकर- असा कोणता देव आहे कां ज्याच्या विषयीं तूं बोलतेस. अशा ह्या वचनानें शंकरानें आपली पत्नी जी पार्वती तिला जिंकिलें.

श्लोक

तूह्नी कां धरितां फणी, वद कुठें ती केशसंमार्जनी
 भोगी मी ह्मणते तुह्नास, वध मी योगी असे अप्रणी ।
 मी बोले अहितें, प्रिये अहित तें कैसें तुझ्या अंतरीं
 वक्रोक्तींत उमेस जिंकित असे श्री शंभु ह्या उत्तरीं ॥२४॥

टीका:- तुम्ही सर्प (फणी) कां करितां. फणी= केश विंचरण्याची फणी असा अर्थ करून शंकर--केश विंचरण्याची फणी कोठे आहे. मी कोठें धारण केली आहे ते सांग. पार्वती- तुम्हांला मी भोगी (सर्पा) विषयीं बोलत आहे. भोगी= भोग विलास करणारा असा अर्थ घेऊन व मी तुम्हांस विलासी म्हणते असा अर्थ करून शंकर- पहा मी तर भोगी नाहीं परंतु उत्तम योगी आहे.

पार्वती-- मी अहितें (सर्पाबद्दल) बोलतें. अहितें= अहितानें म्हणजे द्वेषानें असा अर्थ करून शंकर-- प्रिये तुझ्या मनांत अहित [द्वेष] कोठून आलें. ह्या उत्तरानें वक्रोक्तींत श्री शंकरानें पार्वतीस जिंकिलें.

श्लोक

नेत्रीं कां धरिशी शिखीस, नयनीं तो मोर कोठें असे
बोले मी नयनानलास, नल तो कोठें न येथें दिसे ।
कोठें नेउ तयास मी वद मला, मी हार कीं खातसे

हारा खाशि कशी वदूनि गिरिजे श्रीकंठ जिंकीतसे ॥२५॥

टीकाः-- पार्वती शंकरास- तुम्ही नेत्रांत अग्नि (शिखी) कां धारण करितां शिखी= मोर असा अर्थ घेऊन शंकर- माझ्या नेत्रांत मोर कोठें आहे. पार्वती-- मी डोळ्यांतील अग्नीबद्दल (नयन + अनल) बोलते. नयना + नलास अर्शा पदे घेऊन शंकर-- मी नलास नयना बोले अर्थात् नलास नेण्यासंबंधी बोलते असा अर्थ करून विचारतात— येथें नल दिसत नाही आणि त्याला मी कोठें न्यावें हें मला सांग. पार्वती शेवटीं कंटाळून म्हणते-- मी आतां हार खाते मी हरलें. हार= गळ्यांत घालण्याचा अलंकार असा अर्थ घेऊन शंकर-- तूं हार कशी खाशील, हार हा खाण्याचा पदार्थ नाही. असं म्हणून शंकरानें पार्वतीस जिंकिलें.

श्लोक

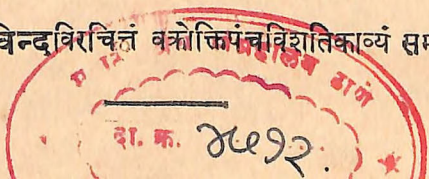
गोविंदनामक करी बलवंतपुत्र

वक्रोक्तिपंचविशी, काव्यगुणें विचित्र ।

दुर्गागिरीशपदि वाहिलि नम्रतेनें

सेवोत सज्जन हिला शुभ मानसानें ॥२६

इति गोविन्दविरचितं वक्रोक्तिपंचविशिकाव्यं समाप्तम् ।

कविरचित इतर काव्यग्रंथ.

संस्कृत काव्ये

१ गोविंद सप्तशती-उर्फ काव्यशास्त्रीय-हैं सातशें आर्याचें काव्य आहे. ह्याच्या प्रत्येक श्लोकाचे दोन दोन अर्थ होतात. एक अर्थ सुभाषितरूप व दुसरा कोणत्या तरी शास्त्राच्या एखाद सिद्धांतरूप-जसें, न्याय, वैशेषिक, वेदांत, गणित, ज्योतिःच्छास्त्र, छंद, व्याकरण, वैद्यक, रसायण, पदार्थविज्ञान विद्युच्छास्त्र वगैरे.

२ व्यासोपदेशम्- ह्यांत भरतभूमिची प्राचीन व अर्वाचीन स्थिति वर्णन करून दोहोची तुलना केली आहे आणि हल्लीची स्थिति सुधारण्याच्या उपायाचा विचार केला आहे. तसेंच अंग, वंग, कालिंग वगैरे सर्व देशाचें अलंकारिक वर्णन केलें आहे.

३ अभिनव सुभाषितं -सुभाषितरत्नाकराचे धर्तार केलेला सुमारे २००० श्लोकांचा सुभाषित संग्रह.

४ इतर किरकोळ स्फुटश्लोक.

मराठी काव्ये

१ शिवमहाकाव्य-ह्यांत शिवाजी महाराजाचें समग्र चरित्र वर्णन केले. काव्याचे २० सर्ग केले आहेत व तें माघादि

संस्कृत काव्याचे धर्तीवर रचिले आहे. यांत श्लेष, ।

वगैरे अलंकार असून ठिकठिकाणी ध्वनि साधला आहे.

२ **रसिकशतक**- हे १०० श्लोकांचे काव्य आहे. ह्यांत नायक नायिकेची चमत्कारिक व रसिक प्रश्नेत्तरे आणि उक्तिप्रव्युक्ति आहेत हे काव्य शृंगारिक आहे.

३ **भक्तिशतक**- हे १०० श्लोकांचे काव्य भक्तिरसाचे आहे. ह्यांत आपल्या इष्टदेवताचे वर्णन व स्तुति केलेली आहे. आणि अनादि कालापासूनचे जन्ममरण परंपरादि दुःख दूर करून सद्गति मिळण्याबद्दल प्रार्थना केली आहे.

४ **विवेकशतक**- हे ही १०० श्लोकांचे काव्य आहे. त्यांत अद्वैत वेदांतसिद्धांताचे वर्णन केले आहे आणि शुष्क वेदांत्यांचे त्यांच्याच तर्कपद्धतीने खंडन केले आहे. व शेवटी ज्ञान्याची स्थिति कशी असते ह्याचे अलंकारिक रितीने वर्णन केले आहे.

५ **वक्रोक्तिपंचविशी**- हे २५ श्लोकांचे काव्य शंकरपार्वतीच्या वक्रोक्तिरूप उक्ति-प्रत्युक्ति स्वरूपाचे आहे. ह्यांत सर्वच वक्रोक्तिअलंकार साधला आहे.

६ **मराठी सुभाषित**- हे सुमारे २००० श्लोकांचे सुभाषित-रत्नाकर चे धर्तीवर मराठीत सुभाषित संग्रहरूप पुस्तक आहे.

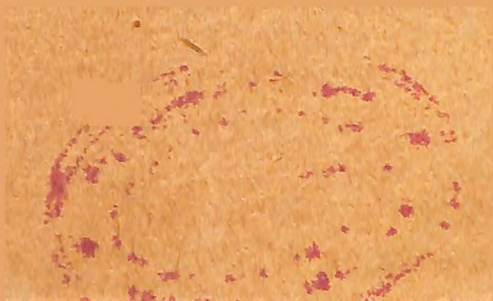
492

REFBK-0004712

REFBK-0004712

/

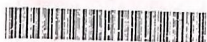

म. ग्रं. सं. ठाणें

विषय काव्य

सं. क्र. ४६

१९३२

REFBK-0004712

REFBK-0004712

म. ग्रं. सं. ठाणे

काव्य
४५

काव्य सं. १००
९-१२-३३

पंचविशी

नामक

शिवपार्वतीच्या

वक्रोक्तिपूर्णं

उक्ति प्रव्युक्तिरूप

लघुकाव्य.

गोविंद बळवंत आणेराव

बी. ए. एल. एल. बी.

दरबार कोर्ट, जज. देवास २

कृत

सन १९३२

किंमत ४ आणे